

V. FURMÁNEK, L. VELIAČIK, J. VLADÁR, *Slovensko v dobe bronzovej*, Slovenská Akadémia Vied, Archeologický ústav, red. B. Chropovský, Wydawnictwo Veda, Bratislava 1991, 406 str., 15 map, 44 ryc., 64 fot. w tablicach.

Rok 1991 przyniósł obszerną monografię, poświęconą Słowacji w epoce brązu, pióra trzech wybitnych znawców tej problematyki, a mianowicie Václava

Furmánka, Ladislava Veliačika oraz Josefa Vladára. Monografia ta stanowi kontynuację wcześniejszych tego rodzaju publikacji, a więc „Slovensko v staršej

a sredniej dobie kamennej” z 1965 roku oraz „Slovensko v mladšej dobie kamennej” z 1970 roku, zmierzających do nowego opracowania pradziejów Słowacji. Książka, poświęcona Słowacji w epoce brązu ukazała się już w całkowicie odmiennych warunkach społeczno-politycznych Słowacji, w których przestały być traktowane jako obowiązujące m.in. w naukach społecznych, założenia metodologiczne jednego kierunku filozoficznego. W odniesieniu do interesującej nas tutaj pracy można powiedzieć, że ta zmiana jest również dostrzegalna w wyraźnym wyciszeniu, w stosunku do znacznej części dawniejszych prac historycznych czy archeologicznych, doktrynalnych założeń tego kierunku metodologicznego. Są one jednak w omawianej pracy nadal jeszcze dostrzegalne w wyjaśnianiu relacji przemian gospodarczych ze sferą stosunków społecznych, w formułowaniu ocen postępu społeczno-gospodarczego czy też konstruowaniu obrazu stosunków społecznych. We wszystkich jednak tych kwestiach autorzy zachowują ostrożność, krytycyzm oraz dbałość o źródłowe uzasadnienie formułowanych hipotez. W żadnym przypadku autorzy nie posługują się gotowymi schematami, wynikającymi z założeń metodologicznych i filozoficznych do niedawna dość wszechobecnie w niektórych krajach funkcjonujących i przynajmniej zalecanych.

Przedstawienie syntezy historycznej okresów pradziejowych stawia zawsze przed autorami trudności, wynikające ze specyfiki źródeł, na podstawie których obraz dziejów społeczeństwa w dawnych epokach ma zostać ukazany. Również uczynienie takiego zarysu odbieralnym przez szersze grono czytelników, a nie tylko przez samych archeologów, czyni taki zamiar niełatwym, a stopień trudności jest o wiele większy niż w przypadku syntez historycznych, odnoszących się do czasów w dostatecznym stopniu oświetlanych źródłami pisany. Autorzy monografii Słowacji w epoce brązu podjęli się zadania uczynienia jej atrakcyjną dla szerokiego grona odbiorców, a jednocześnie aby spełniała walory pracy naukowej, użytecznej także dla grona fachowców. Sądzę, że zamiar ten w dużym stopniu im się udał.

W omawianej monografii dają się wyróżnić dwie części. W pierwszej autorzy zajęli się zagadnieniem periodyzacji i chronologii epoki brązu, charakterystyką środowiska naturalnego Słowacji, a następnie dokonali omówienia wyróżnionych w epoce brązu kultur archeologicznych oraz bazy źródłowej, określając tę część przeglądowną tytułem „Rozwój kulturowy i baza źródłowa epoki brązu”. W moim przekonaniu pierwszy człon tego tytułu niezupełnie oddaje treść tej części monografii, gdyż dokonana w niej charakterystyka kolejnych kultur archeologicznych nie jest ukazaniem „rozwoju kulturowego”, przy

czym nie sądzę, aby zastosowanie tutaj pojęcia „rozwój” było właściwe. Autorzy rozważają również zagadnienie rozumienia pojęcia „kultura archeologiczna” i sądzę, że również w ich ujęciu tej kwestii przemiany tychże kultur nie stanowią odzwierciedlenia rozwoju czy raczej przemian kulturowych, w pełniejszym rozumieniu takiego procesu.

Przegląd kultur archeologicznych epoki brązu został poprzedzony przedstawieniem periodyzacji i chronologii. Omówiono podstawowe systemy periodyzacji tej epoki oraz podstawy datowania. Towarzyszy temu bardzo komunikatywna tabela chronologii i periodyzacji wraz z synchronizacją różnych systemów oraz ukazaniem chronologii występowania poszczególnych kultur archeologicznych na terenie Słowacji.

Charakterystyka kultur archeologicznych została dokonana według jednego przyjętego schematu obejmującego: historię badań, teren występowania, datowanie oraz omówienie bazy źródłowej. Rozpoczynają ją omówienia kultur początków epoki brązu (pucharów dzwonowatych, nagyrévskiej, mogił wschodniosłowackich, Nyirség-Zatin, Chłopice-Veselé, nitrzańskie i koštianskiej). Jako kolejny wycinek pradziejów epoki brązu wyróżniono rozwiniętą fazę wczesnej epoki brązu z kulturami: unietycką i hurbanovskim typem, wieselburską, hatvanską, północnopanońską, madziarowską i otomańską. Kolejny etap epoki brązu to okres kultur mogiłowych (kultura mogił środkowonaddunajskich i karpacka kultura mogiłowa), a następny to okres kultur pól popielnicowych (kompleks środkowonaddunajskich pól popielnicowych: welatycka, čakańska, podolska, dalej łuzycycki kompleks kulturowy, kompleks południowo-wschodnich pól popielnicowych: kultura pilińska, Suciú de Sus, kyjatycka i Gáva).

Charakterystykę wyróżnionych kultur, zgodnie z powszechnie przyjętym podziałem epoki brązu na znaczny obszarze Europy na kolejne etapy przemian kulturowych, poprzedza krótki, ogólny zarys tych przemian i sytuacji kulturowej w danym etapie. Zamyka natomiast omówienie inwentarza materialnego kultur danego wycinka pradziejów epoki brązu, a więc ceramiki, przedmiotów metalowych z rogu i kości i innych.

Ta obszerna, bo obejmująca 167 stron, pierwsza część dzieła przeznaczona jest przede wszystkim dla profesjonalistów i czytelników dysponujących znacznie i bardziej szczegółową wiedzą archeologiczną. Mając takie właśnie zamierzenie na uwadze autorzy nie ograniczają się do przekazywania encyklopedycznych informacji, wynikających z obecnego stanu badań, ani też nie zmierzają do wypośredkowania czy też konstruowania kompromisowych hipotez,

gdy natrafiają na rozbieżności poglądów w zakresie różnych zagadnień. Podejmują natomiast bardzo często dyskusję z różnymi funkcjonującymi w literaturze hipotezami, najczęściej formułując własne stanowisko z odpowiednim uzasadnieniem. Dokonane w tej części pracy charakterystyki poszczególnych kultur archeologicznych uzupełniają ujęcia kartograficzne, ilustrujące obraz kulturowy Słowacji w kolejnych okresach epoki brązu wraz z lokalizacją ważniejszych stanowisk archeologicznych, jak również tablice rysunkowe wybranych, charakterystycznych przykładów inwentarza tych kultur.

Omówiona tutaj pokrótce pierwsza część monografii jest bogata w szczegóły i fakty, a także rozmaite hipotezy autorów. Jest to bardzo dobry zasób informacji, z których część mogłaby stać się przedmiotem dyskusji, jak chociażby w krótkim wywodzie przedstawione rozumienie kultury archeologicznej, co jak wiadomo najczęściej do tego prowokuje.

Drugą część monografii, którą można uważać za syntezę historyczną, rozpoczyna rozdział poświęcony osadnictwu. We wstępnych zdaniach autorzy podnoszą znaczenie badań osadniczych, jak również ich wartość poznawczą wielorakich aspektów kultury dawnych społeczeństw. W dalszej części tego obszernego rozdziału, bardziej ograniczają się do relacjonowania faktów, związanych z osadnictwem, w mniejszym zaś zakresie podejmują ich wszechstronniejszą interpretację, zmierzającą do ukazania dynamiki przemian w tej dziedzinie oraz ich uwarunkowań. Stosunkowo najwięcej uwagi poświęcają osiedlom obronnym i grodom epoki brązu. W odniesieniu do tych form osadnictwa wysuwają też najwięcej hipotez interpretacyjnych. Już samo ukazanie treści tego rozdziału, sygnalizowanej podtytułami unaocznia pewne zawężenie problematyki osadnictwa. Na wstępie autorzy stwierdzają ukształtowanie się w epoce brązu trzech regionów, co było uwarunkowane geograficznie, miejscowym podłożem osadniczo-kulturowym oraz kontaktami z sąsiadującymi kulturami archeologicznymi. Taki obraz rysuje się rzeczywiście w sposób dosyć wyraźny na terenie Słowacji, choć myślę, iż autorzy mogli trochę szerzej omówić przyczyny takiego jego ukształtowania. Wymaga to jednak głębszej analizy makro- i mezoregionalnej w konfrontacji z wieloma czynnikami, m.in. wymienionymi przez autorów, które taki obraz uformowały. Działanie takie przekracza jednak ramy i proporcje monografii, a równocześnie autorzy nie mogli się, w odpowiednim zakresie, posłużyć wynikami takich analiz dokonanych już w dotychczasowych badaniach. W sposób sugestywny, graficznie przedstawiona została zmienność gęstości zasiedlenia w wyróżnianych trzech regionach Słowacji w ramach środkowej, młodszej

i późnej epoki brązu (na ryc. 24). Szkoda, iż ujęcie to nie zostało w tekście szerzej omówione.

Przechodząc do zagadnień szczegółowych, związanych z osadnictwem autorzy rozpoczynają od omówienia osad. W następującym porządku prowadzą ich charakterystykę: osady nizinne, usytuowanie i wielkość osad, osady wyżynne oraz długość użytkowania osiedli otwartych. Osobną uwagę poświęcają osadnictwu na terenie jaskiń. Najobszerniej potraktowane zostały osiedla obronne. Na wstępie ich charakterystyki autorzy podkreślają, iż stanowią one najbardziej rozwiniętą formę osad. Stwierdzenie to uzasadniają tym, iż ich egzystencja łączy się ze stabilnością osadnictwa, postępem w zakresie gospodarki i organizacji społecznej, cechami środowiska geograficznego oraz wpływami z obszaru sąsiednich kultur, a także dalszych, znajdujących się już w kręgu cywilizacji, dysponujących znajomością pisma. Sądzę, że takie stwierdzenie nie może być traktowane jako ogólne dla wszystkich tego rodzaju form osadnictwa epoki brązu. Raczej ogranicza się ono tylko do niektórych tego typu obiektów i to głównie ze starszych okresów epoki brązu m.in. na terenie Słowacji. Na innym miejscu również sami autorzy dają wyraz takiemu stanowisku.

W dalszej części monografii, poświęconej osadnictwu autorzy omawiają osady obronne starszej epoki brązu. Pierwszy podtytuł, podany na marginesie, wskazuje na te obiekty jako poprzedniczki miast. Myśli tej jednak w tekście autorzy nie rozwijają, ograniczając się do opisu kilku tego typu obiektów, a dalej przechodzą do takich zagadnień jak wybór miejsca na te osiedla, ich wielkość i do szczegółowego omówienia samych urządzeń obronnych (fosy, wały, mury).

Osobno, nie tylko ze względów na różnicę chronologiczną, omówione zostały grodziska z młodszej i późnej epoki brązu. Rozpoznanie tych obiektów w porównaniu z analogicznymi ze starszej epoki brązu, jest daleko gorsze. Sprawia to, że wiele problemów z nimi związanych nadal pozostaje otwartych. Pierwszy podtytuł, również podany na marginesie, brzmi „poprzedniczki grodów”. Sugeruje on i słusznie pewną ich odmienną w stosunku do starszych osad obronnych, wskazując jednocześnie na ich inną również funkcję społeczno-gospodarczą. Autorzy jednak tej myśli, wyrażonej we wspomnianym podtytule, nie rozwijają, a przystępują do szczegółowej charakterystyki tych grodzisk, ich rozmieszczenia na terenie Słowacji, zróżnicowania, wielkości, urządzeń obronnych, czasu powstania i funkcjonowania. Na zakończenie tej części autorzy poświęcają trochę uwagi funkcji grodzisk. Powstanie tych osad „wyższego typu” wyjaśniają jako rezultat zmian w sytuacji

społeczno-ekonomicznej, podkreślają przy tym, iż cała złożoność tych przemian nie jest jeszcze dostatecznie poznana. Wymieniają jednak takie czynniki, jak niepokoje polityczne, dalszy rozwój gospodarczy, postępy w organizacji społecznej oraz dyferencjacji społecznej ludności. Określenie szczegółowej, głównej roli poszczególnych grodzisk, autorzy słusznie uzależniają od postępu badań terenowych. Obecnie ograniczają się tylko do stwierdzenia, że na większości grodzisk miała miejsce wyspecjalizowana działalność produkcyjna i wymiana produktów. Okoliczne otwarte osady zapewniały mieszkańcom grodów produkty rolne, przy czym między oboma typami tych osiedli mogła istnieć oprócz więzi ekonomicznej także społeczno-organizacyjna. Podkreślają również rolę grodów, związaną ze szlakami komunikacyjnymi, a obiektów położonych w miejscach trudno dostępnych z ochroną okolicznej ludności w przypadkach zagrożenia. Autorzy ostrożnie formułują swoje sugestie, jednak część z nich ma charakter dyskusyjny czy wręcz budzi sprzeciw, choćby produkcyjno-handlowy i to w zakresie produkcji wyspecjalizowanej charakter grodów, jak również przedstawiony model relacji grodów do osad otwartych.

W ramach części poświęconej osadnictwu autorzy w osobnym podrozdziale, zajęli się architekturą i urbanistyką omawiając: zabudowę osad, akropole jako wyraz zróżnicowania społecznego, typy zabudowy, budynki zrębowe, piece i ogniska, zagadnienie budynków piętrowych, wielkość powierzchni budynków i osad a liczba mieszkańców. Autorzy sugerują czas użytkowania budynków słupowych na 20–25 lat, zaś zrębowych na podmurówce w przedziale 100–200 lat, co wydaje się być raczej wartością zawyżoną. Przeciętne powierzchnie budynków w granicach 15–25 m² mogły być zajmowane przez 4–6 osób. Sądzą dalej, na podstawie przyjętych danych i stanu rozpoznania osady w Kościcach-Barce, iż mogła ona być zamieszkiwana przez 250–300 osób w jednej fazie trwania osady.

Przedstawiony powyżej przegląd treści rozdziału, poświęconego osadnictwu ukazuje, że poruszono w nim wiele istotnych zagadnień z zakresu tej problematyki, zaprezentowany został również bogaty materiał źródłowy, tym niemniej odczuwa się znaczne zawężenie problematyki osadniczej.

Kolejna, obszerna część monografii poświęcona została gospodarce. W pierwszym podrozdziale przedstawione zostało zagadnienie zabezpieczenia żywności, przy czym na samym wstępie autorzy podkreślają dysproporcję pomiędzy szerokim zakresem tej problematyki a zasobem źródeł do jej poznania. Następnie krótko charakteryzują źródła i przechodzą do kwestii produkcji roślinnej. Ograniczają się w zasadzie

do zaprezentowania wyników badań paleobotanicznych szczątków roślin uprawnych, zaś co do techniki upraw, zbiorów i przetwórstwa, zgodnie z założeniem nie przekraczania poza stwierdzone fakty, zachowują wstrzemięźliwość wypowiedzi. Podobne stanowisko utrzymują w kwestii produkcji zwierzęcej, choć w szerszym zakresie formułują ogólniejsze wnioski, dysponując bogatszym materiałem źródłowym i jego opracowaniami. W krótkich uwagach przekazują informację na temat zbieractwa, łowiectwa i rybołówstwa.

Dalsze podrozdziały poświęcone zostały „rzemiosłu”. Autorzy wyjaśniają i uzasadniają zastosowanie terminu „rzemiosło”, przyjmując iż chodzi o dziedziny wytwórczości oddzielone od rolnictwa. W konsekwencji zajmują się jedynie tymi dziedzinami, które ich zdaniem ten warunek już spełniały w epoce brązu. Są to: eksploatacja bogactw mineralnych i górnictwo, obróbka metali nieżelaznych oraz asortyment wyrobów, obróbka kamienia, rogu i kości, drewna, garncarstwo, produkcja wyrobów szklanych, przedziałnictwo i tkactwo oraz produkcja i obróbka żelaza. W podrozdziale tym został przekazany bardzo bogaty zasób informacji, obszernie omówione zostały wszystkie aspekty działalności produkcyjnej poszczególnych gałęzi wytwórczości. Również w tej części autorzy konsekwentnie niezwykle rzadko tylko wykraczają poza bezpośrednie informacje, odczytywane ze źródeł pochodzących z terenu Słowacji. Jest to zarazem bardziej interesująca część rozdziału o gospodarce w szczególności prowokująca do dyskusji, dla przykładu choćby w kwestii wyróżniania rzemiosł.

Dalej autorzy przechodzą do omówienia zagadnienia wymiany. Podkreślone zostały jej społeczno-ekonomiczne uwarunkowania. Autorzy trafnie uzasadniają stosowanie w odniesieniu do kontaktów lokalnych określenia „wymiana” i sądzą, iż pojęcie „handel” dotyczy odległych powiązań gospodarczych. Jak wiadomo nie jest to jedyne kryterium wydzielenia handlu i stanowisko autorów również może być traktowane jako dyskusyjne. W omawianym podrozdziale, dotyczącym problemów wymiany, autorzy podejmują jeszcze takie zagadnienia jak asortyment wyrobów będących przedmiotem wymiany i ekwiwalentu za importy, kwestie handlu dalekosiężnego i wymiany lokalnej. Sugerują możliwość wyodrębnienia się nowej grupy społecznej, a mianowicie kupców. Grupa ta jednak nie była jeszcze wtedy oddzielona od wytwórców. Wytwórca był jednocześnie pośrednikiem w wymianie. Podjęte zostało również zagadnienie wędrownych producentów wyrobów brązowych, prowadzących jednocześnie ich zbyt. Osobną uwagę poświęcają autorzy importowi przedmiotów złotych oraz bursztynowych, pozyskiwaniu i transportowi soli, a także kwestii wymiany ceramiki. Wypowiadają również

opinię, że wymiana osiągnęła wysoki poziom, o czym świadczą, w ich przekonaniu, osiedla obronne, będące ośrodkami wymiany i handlu. Z ich położeniem związane były także szlaki kontaktów wymiany. W epoce brązu, jak piszą autorzy, zapoczątkowany został trzeci wielki podział pracy w dziedzinie wymiany. Koniec epoki brązu zbiega się z upadkiem rozwijającego się przez stulecia systemu gospodarczego, co ujawniło się również w całej rozciągłości w handlu. Autorzy przypominają, że przyczyny tego upatrywane są w wielu czynnikach, m.in. w ekspansji ludów koczowniczych, zmianach klimatycznych, a może też innych, obecnie bliżej nie znanych.

W końcowych podrozdziałach części poświęconej gospodarce, autorzy zajęli się zagadnieniami transportu i komunikacji oraz skarbami przedmiotów miedzianych i brązowych. Wskazują ponownie na znaczenie skarbów w rekonstrukcji szlaków wymiany. Trafnie ukazują przyczyny tezauryzacji, podejmują kwestię definicji znalezisk gromadnych, charakteryzują rozwój form skarbów od miedzianych, poprzez znaleziska gromadne grzywnien, a następnie skarby ze starszej epoki brązu, typu kosziderskiego, kultur mogiłowych i kultur pól popielnicowych oraz skarby wytwórców. We wnioskach końcowych na temat wymiany autorzy podkreślają znaczenie metalurgii brązu stwierdzając, iż oddaje ona poziom gospodarczy i społeczny danego okresu i regionu będąc jednocześnie stymulatorem rozwoju wymiany.

Kolejna obszerna część monografii została zatytułowana „Społeczeństwo”. W części tej autorzy podejmują rozległy kompleks zagadnień, trudnych do pełniejszego prześledzenia i zrekonstruowania na podstawie źródeł archeologicznych. Objęli swoimi rozważaniami zarówno problemy stosunków społecznych, struktury organizacji ustrojowej, jak również religii, kwestie demograficzne, ubioru, sztuki, wojny i wojskowości. Jak więc widać jest to nader zróżnicowany zespół zagadnień o rozmaitej hierarchii ważności biorąc pod uwagę np. organizację i strukturę społeczeństwa, religię, a z drugiej strony ubiór i jego krój. Można nawet się zastanawiać czy wszystkie te zagadnienia winny były się znaleźć w tej części pracy.

W uwagach wstępnych autorzy, zachowując podział na bazę i nadbudowę, stwierdzają że zmiany dotknęły obie te sfery i akcentują znaczenie przeobrażeń w osadnictwie oraz kulturze materialnej. W cyklu tych przemian dostrzegają trzy etapy, które ogólnie łączą z występowaniem kultur starszej epoki brązu, mogiłowymi i kulturami pól popielnicowych. Zwracają również uwagę na proces zmniejszania się znaczenia działalności kolektywnej i formowanie się

większej roli mniejszych grup oraz pojedynczych osobników. Dokonało się to ich zdaniem w wyniku rozwoju wytwórczości i postępu w zakresie specjalizacji produkcji.

Przechodząc do zagadnień organizacji i struktury społeczeństwa autorzy stwierdzają, że w epoce brązu dokonało się wiele zmian w gospodarce jak również w sferze duchowej i społecznej. Najbardziej jednak powszechne zmiany, w tym ujęciu, to upowszechnienie się obrządku ciałopalnego, będącego wyrazem jednolitej ideologii religijnej, a z drugiej strony jedynym stałym przejawem życia społecznego miałyby być patriarchy, przechodzący od eneolitu w epokę brązu, jako rozwinięta forma organizacji rodowej. W tej ostatniej części powyższego stwierdzenia odnajdujemy, jak sądzę, ślady pewnych schematów rozwoju społecznego. Nie oznacza to jednak, by uznać za bezpodstawne sugestie o kształtowaniu się znaczącej roli mężczyzn w społeczeństwie epoki brązu. W dalszej części autorzy zarysowują obraz struktury organizacji ustrojowej społeczeństwa. Przyjmują, iż podstawową jednostką tej organizacji stanowiła rodzina monogamiczna. Rozważają również kwestię jednostek wyższego rzędu, w tym plemion. Próbuje także wskazywać na to, jaki wyraz tych jednostek odnajdujemy w źródłach archeologicznych. Niezależnie od tego w jakiej mierze słuszne jest posługiwanie się pojęciem „plemie”, kształtowanie się większych jednostek organizacji ustrojowej w epoce brązu wydaje się być uzasadnione i autorzy przeważnie trafnie wskazują na przesłanki mogące potwierdzać ich istnienie.

W następnej kolejności autorzy monografii, zachowując porządek chronologiczny, zgodny z etapami przemian kulturowych epoki brązu, omawiają wartość poznawczą komentarzy w zakresie poznania stratyfikacji społeczeństwa. W odniesieniu do starszej epoki brązu wyróżniają groby naczelników i wojowników, charakteryzują także zróżnicowanie wyposażenia grobowego, jako wyraz zróżnicowania społecznego jak również ślady organizacji społecznej, uchwytnie na terenie osad. Szczególną wagę w tych rozważaniach przywiązują do osad obronnych. W przypadku kultur mogiłowych, zwracają uwagę na zmiany form osadnictwa i w obrządku grzebalnym. Wskazują przy tym na mogiły, które skłonni są łączyć z wyróżnianą grupą naczelników patriarchalnych. Z okresu kultur pól popielnicowych autorzy zwracają uwagę na rysujące się nierówności społeczne w zasięgu kultur čakańskiej i welatyckiej. W części pochówków skłonni są widzieć groby naczelników drużyn wojskowych. Tak wyraźnych przejawów zróżnicowania społecznego trudniej dopatrywać się w źródłach z pozostałych kultur pól popielnicowych, choć i tam ich

nie brak. Są one dostrzegalne zarówno na cmentarzyskach jak i w skarbach przedmiotów brązowych.

Przechodząc do omówienia przejawów religii, autorzy na wstępie formułują pogląd, że w okresie patriarchy zapoczątkowane zostało oddzielenie działalności w sferze kultury duchowej od pracy fizycznej. W źródłach archeologicznych, jak piszą autorzy, przejawy świadomości społecznej ujawniają się w dwóch formach, a mianowicie w religii i sztuce. Dalej precyzują bliżej możliwości poznawcze tych przejawów. Po kilkudziesięciu ogólnych uwagach, na temat wiary w siły nadprzyrodzone i jej znaczenia w działalności społeczeństw doby wspólnoty pierwotnej, przechodzą do obszernego omówienia obrządku grzebalnego. Ograniczają się przy tym do relacjonowania stwierdzonych faktów, a w niewielkim tylko zakresie próbują rekonstruować motywację różnych postępowań lub też ograniczają się do przypomnienia niektórych istniejących już w literaturze prób wyjaśniania rozmaitych zachowań w sferze obrzędów grzebalnych. W dalszej części omówione zostały przejawy kultu, w postaci miejsc kultowych, przedmiotów o podobnym przeznaczeniu i ślady składania ofiar. Część poświęconą religii kończy krótka, ogólna charakterystyka. Mimo jednak tej ogólności, charakterystyka ta, podobnie jak niektóre inne stwierdzenia zawarte w tej części monografii, można uznać za dyskusyjne w świetle osiągnięć badań religioznawczych a na pewno całość zarysowanego obrazu religii epoki brązu wypada uznać za dosyć niepełny i trochę uproszczony.

Kolejny rozdział części, poświęconej społeczeństwu zatytułowany jest „Populacja i paleodemografia”. Zawarto w nim poza antropologiczną charakterystyką populacji, będącą głównie owocem badań antropologicznych, również szacunki paleodemograficzne, w tym odnoszące się do tak trudnych zagadnień, jak liczebność mieszkańców osad, gęstość zaludnienia obszaru Słowacji i szacunki dotyczące liczby mieszkańców na tym terenie w epoce brązu.

Może trochę zaskakuje, w części poświęconej społeczeństwu, rozdział zatytułowany szaty i krój. Zawiera on omówienie źródeł zezwalających na próby rekonstrukcji ubioru.

Dalszy rozdział omawianej części monografii poświęcony jest sztuce. Autorzy omawiają w nim plastykę poszczególnych etapów epoki brązu, pomijając inne dziedziny sztuki np. zdobnictwo. Ornamentyka

i zdobnictwo zostały scharakteryzowane w podrozdziałach zawierających omówienie poszczególnych rodzajów wyrobów (inventarza), związanych z wyróżnianymi kompleksami kulturowymi, a więc ceramice, przedmiotom metalowym, z rogu i kości. Jednak w podrozdziale zatytułowanym sztuka można było oczekiwać próby ogólniejszego spojrzenia na tę dziedzinę sztuki, podobnie jak też na architekturę. Spodziewać się było można próby ogólnego zarysowania obrazu sztuki i jej przemian w epoce brązu na Słowacji.

Końcowy podrozdział części o społeczeństwie stanowią rozważania na temat konfliktów zbrojnych, uzbrojenia i sposobów walki. Myślę, że uprządkowanie tematyki tej części monografii, choćby tylko co do kolejności jej omawiania okazało się nie za bardzo udane.

Monografię zamyka rozdział stanowiący zakończenie, który nie jest jednak tylko podsumowaniem całości wiedzy o epoce brązu na Słowacji, lecz zawiera również rozważania w zakresie tak istotnych zagadnień jak autochtonizm, migracje i kwestie etniczne epoki. Autorzy prezentują aktualny stan wiedzy odnoszącej się do tych problemów w skali środkowoeuropejskiej. Krótkim ogólnym podsumowaniem monografii jest ostatni podrozdział, poświęcony miejscu Słowacji w dziejach europejskiej epoki brązu.

Do monografii dołączone są obszerne zestawienia literatury i podobne streszczenia w językach angielskim i niemieckim oraz indeksy miejscowości i rzeczowy. Cała praca jest starannie ilustrowana mapami, rysunkami i tablicami fotografii. W części ilustracyjnej odczuwa się pewien niedosyt fotografii terenowych stanowisk archeologicznych.

Omówiona pokrótce monografia epoki brązu na Słowacji pióra trzech czołowych znawców tej problematyki jest dziełem bardzo cennym i potrzebnym. Wspomniane w tym omówieniu pewne niedostatki i dyskusyjne ujęcia w niczym tej opinii nie umniejszają. Autorzy ambitnie podjęli bowiem niezwykle rozległy kompleks zagadnień i z tego zamierzenia wyszli w spódob bardzo udany. Omawiana monografia stanowi zarazem ważny głos w dyskusji na temat, jak winny wyglądać syntezy historyczne pradziejów, czy też poszczególnych jego epok i również w tym aspekcie nie będzie ona dziełem niezauważalnym.

Bogusław Gediga

Adres autora:

Prof. dr hab. Bogusław Gediga
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział we Wrocławiu
ul. Więzienna 6
50-118 Wrocław